

**МЯСТОТО НА РИЛСКАТА ПРЕПРАВКА
И ПРЕПИСИТЕ ОТ РИЛСКАТА РЕДАКЦИЯ
НА „ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА“
В КНИЖОВНОЕЗИКОВОТО РАЗВИТИЕ В БЪЛГАРИЯ
ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК**

**Атанаска Тошева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“**

Атанаска Тошева. Место *Рильской переработки* и списков *Рильской* редакции *Истории славяноболгарской* в книжноязыковом развитии в Болгарии в первой половине XIX века

Сопоставление языковых особенностей *Рильской переработки* и рукописей *Рильской* редакции «Истории славяноболгарской» выявляет их принадлежность к славяноболгарскому языку – отдельному книжноязыковому типу со специфической структурой, принципами организации разногенетических языковых элементов и сферой функционирования, сформированному в исторических сочинениях Паисия Хилендарского и Спиридона Рильского. Исследование рукописей дает возможность проследить отдельные этапы установления народно-разговорной основы в этой гибридной книжноязыковой формации, а также определить степень ее участия в формировании болгарского литературного языка.

Ключевые слова: Рильская переработка, списки *Рильской* редакции «Истории славяноболгарской», славяноболгарский язык, гибридный книжноязыковой тип, формирование новоболгарского литературного языка

Atanaska Tosheva. The Place of The *Rila Remake* and Rewritings from *Rila* Editing of *Istoriya Slavyanobulgarska* in the Development of the Literary Language in Bulgaria During the First Half of XIX Century

The comparison of the linguistic characterizations of *Rila Remake* and rewritings from *Rila* editing of “*Istoriya Slavyanobulgarska*” shows their belonging to the Slavic – Bulgarian language – a separate literary language type with specific structure, organization’s principles of diverse genetic linguistic elements and function sphere, which originates in the historical writings by Paisii and Spiridon. The research of the writings gives the opportunity to follow the single stages of entering and settling of the national speech basis in this mixed literary language type, as well as the extent of its participation in the form of the Bulgarian literary language.

Key words: *Rila remake*, rewritings from *Rila* editing of “*Istoriya Slavyanobulgarska*”, Slavic – Bulgarian language, mixed literary language type, formation of of the new Bulgarian literary language

Езиковата ситуация в България през втората половина на XVIII – началото на XIX век бележи наличието на повече от една книжовноезикова система, които взаимно си влияят и преливат една в друга. Повечето историци на езика разграничават две езикови формации, генетически свързани помежду си – книжовен език на традиционна, архаична основа, или архаичен тип книжовен език, и книжовен език на нова, народна, новобългарска основа¹. Езиковата ситуация в България през посочения период се представя и като трикомпонентна – среднобългарският литературен език и църковнославянският език, обединени в традиционния езиков тип, се допълват с книжен език на народна говорна основа, представен в дамаскинската книжнина². Изхождайки от дестабилизирането на установените норми на църковнославянския език по пътя на проникването на много новобългарски, турски, гръцки и др. езикови средства, П. Филкова отделя още една писмено-литературна система, обозначена като българска разновидност на богослужебния църковнославянски език, представена в оригинални съчинения на български книжовници от XVIII век³. Отделянето на този смесен книжовоезиков тип като четвърти компонент в сложната езикова ситуация в българските земи в края на XVIII и началото на XIX век се споделя от голяма част от историците на езика, който те назовават с термина „славянобългарски“ – така както самите книжовници са определяли езика на своите съчинения⁴.

Обособяването на славянобългарския език като един от функционалните варианти, определящи езиковата ситуация в България през втората половина на XVIII – началото на XIX век, се свързва с появата на първите български историографски съчинения от нов, ренесансов тип, родени от потребностите на една възраждаща се нация⁵. Написването за сравнително кратък период от време на три български *Истории*: Паисиевата (*История славеноболгарская*, 1762), Зографската (*История в кратце о болгарословенском народе*, запазена в препис от 1785 г.) и Спиридоновата (*История во кратце о болгарском народе славенском*, 1792), бележи прехода към нов тип култура, литература и език.

Въпреки многобройните и разнообразни изследвания върху езика на Паисиевата *История славянобългарска* тя продължава да бъде обект на

¹ Вж. ИНБКЕ 1989: 19 – 20; Цойнска 1985: 13. При характеризиране на езиковата ситуация се използват определенията, които самите възрожденски книжовници дават на своя език – „словѣнски“ и „прост народен (български) език“ – вж. Босилков 1982: 4; Босилков 1981: 41 – 43.

² Вж. Минчева 1982: 38 – 41; Велчева 2001: 64 – 81.

³ Вж. Филкова 2002: 25 – 26.

⁴ Вж. Иванова 2012: 85 – 92; Иванова 2015: 50 – 64; Тошева 2010: 214 – 221.

⁵ Вж. Петканова 1997: 554 – 555.

нестихващи дискусии и полярни мнения. От съвременна гледна точка славянобългарският език на Паисий може да се определи като хибридна езикова формация, съдържаща в различни пропорции елементи от църковнославянския език и народно-разговорната реч⁶. И действително задълбочените езикови проучвания върху *Историята* показват както изобилие от църковнославянски елементи, така и наличие на много народни форми – употребата на безпадежни и предложни конструкции не е норма, липсва последователна замяна на инфинитива с лични да-конструкции, новобългарските форми на местоименията съжителстват с архаични, липсват членни форми, определяните като преизказни аористни форми се редуват с форми в минало неопределено време със запазен спомагателен глагол в 3 л. ед. и мн. ч. и др. Корелацията на книжовни и некнижовни форми и конструкции в езика на Паисиевата *История* може да бъде отбелязана и на синтактично равнище. В съчинението са представени всички основни синтактични типове (по структура и изпълнявана от тях функция), познати на съвременния български език, но в него намират отражение и редица особености, характерни за синтактичния строеж на говоримата реч: употреба на безсъюзно и многосъюзно свързани сложни изречения, незавършени в структурно отношение конструкции, липса на ясна граница между изреченията, наличие на елиптични изречения, подчертано предпочитание към партактични конструкции. В областта на правописа и фонетиката се наблюдава също така познатата неустановеност на форми и езикови особености. Двата основни типа езикови средства – народно-разговорни и книжовни – се намират в различни пропорции в различните части на съчинението. Унифицираността и авторитетът на печатните църковнославянски книги (в този случай местната ръкописна традиция се отличава с голяма пъстрота) предопределят последователното придържане към църковнославянските правописно-фонетични норми в ранната възрожденска книжнина⁷.

В основата на славянобългарския език на Паисий лежи църковнославянският език, тъй като Хилендарският монах следва традицията на средновековните християнски хроники, чийто език изисква висока сте-

⁶ Становището, че „употребеният от Паисий език е „славенобългарски“, в който се гледа интересна борба между черковнославянски и чисто български форми“ (Балан 1898: 8), е изказано още в зората на българската историческа лингвистика, днес то се споделя и от други историци на езика.

⁷ На езика на Паисиевата *История* са посветени редица изследвания – вж. Георгиева 1962: 345 – 375; Попова 1964: 239 – 243; Русинов 1972: 405 – 414; Цойнска 1970: 569 – 578 и др. За структурно-функционалния статус на славянобългарския език на *История славянобългарска* вж. Тошева 2013: 146 – 162.

пен на подбор и обработеност на изразните средства. А с включването на множество народно-разговорни български думи и форми Паисий също остава верен на жанра, при който за разлика от езика на висшата богослужерна литература се допускат разговорни, дори просторечни елементи и форми с цел създаване на език, по-близък и по-разбираем за читателя и слушателя.

Проучването на езика на второто по значимост историографско съчинение и втория по значимост извор на *Рилската преправка* (*Рил*) – *История во кратце о болгарском народе словенском* на йеросхимонах Спиридон – също показва смесване на основни структурни елементи (в различни пропорции и с превес на традиционните книжовни форми в сравнение с Паисиевата *История*) от църковнославянския език и ненормираната народна реч. Двата основни типа езикови средства – народни и книжовни – се намират в различно съотношение в отделните езикови равнища на съчинението. В областта на правописа и фонетиката най-плътно се следват църковнославянските графико-фонетични особености. При разграничаването на изходните книжоезикови системи в съчинението на Спиридон особена значимост придобиват именно тези различителни признаци, които реализират максималната дистанция между тези системи⁸. Такива актуализирани признаци в *История во кратце* са определени граматични категории в именната (падежни форми, изразяване на определеност) и глаголната система (употреба и функция на перфектни форми, инфинитив и да-конструкции), отделни синтактични конструкции (традиционни съюзни средства и особености, характерни за синтактичния строеж на говоримата реч)⁹. Показателни в случая са формите с проява на аграматизъм (отсъствие на дадена граматична категория) или хиперкоректни форми (излишна реализация на

⁸ Според Н. Заполская всеки един от вариантите на църковнославянския език представлява набор от диагностични признаци, в който влизат елементи, противопоставени по граматична семантика и максимално актуализирани за езиковото съзнание маркирани книжовни и некнижовни признаци. Употребата на тези признаци диференцира книжовните езици и техните варианти: стандартният вариант на църковнославянския език реализира книжовните езикови елементи, „простият“ (народно-разговорният) език – некнижовните, а хибридният вариант допуска както книжовни, така и некнижовни елементи. Диагностичният модел на хибридните езици е представен от изследователката като модел на съотносителни системи, които могат да бъдат разслоени, т.е. да бъдат отделени елементите, принадлежащи на изходните езикови системи с присъщата им граматична семантика. Корелацията може да бъде осъществена както на равнището на граматичните категории, така и на равнището на изразните средства – вж. Заполская 1996: 18 – 24; 33.

⁹ По-подробно за структурно-функционалния статус на славянобългарския език на *История во кратце* на йеросхимонах Спиридон вж. Тошева 2014: 541 – 547.

граматичните категории), които не влизат в сферата на естествената езикова компетентност на книжовника.

След Паисий до средата на XIX в. определението *славянобългарски* се среща доста последователно в заглавията и съчиненията на редица български възрожденски книжовници: Неофит Бозвели и Емануил Васкидович – *Славенобългарско детеводство* (1835); Неофит Рилски – *Предуведомление за славянобългарската граматика* (1835); Христати Павлович – *Граматика славено-българска* (1836; 1845); Натанаил Зографски – *Буквар славено-българский* (1865) и др. Съществува основание да се предположи, че книжовниците създават една особена езикова формация, съдържаща в различните произведения в различни пропорции елементи от църковнославянския език и народно-разговорната реч. Смесването на основни елементи от двете езикови системи е различно при различните автори и зависи от тематиката, жанра и книжовните им умения. Това се отнася и до творбите на особено високообразовани в областта на църковнославянския език книжовници като йеросхимонах Спиридон и Неофит Рилски. Анализът на съотношението между говорими и традиционни черти е сложен за прецизиране, което е една от основните причини, пречатващи обособяването на тази езикова формация в историята на българския книжовен език.

История славянобългарска на Паисий Хилендарски, а след *Рил* от 1825 г. и *История во кратце* на Спиридон Рилски продължават своя активен живот в многобройните преписи и преправки, направени в пределите на и извън България. Преписите и преправките на *История славянобългарска* представляват уникално явление не само с културно-исторически, но и с книжовноезикови измерения в духовния живот на България през XIX век¹⁰. Става въпрос за преписите на съчинение, възникнало на границата на две епохи, което утвърждава идеите на новото време с изразните средства на средновековната книжовна традиция. По този начин и самите преписи и преправки се явяват гранични не само по отношение на формиращата се новобългарска езикова норма, но и по отношение на структурните и жанровите промени на Паисиевата *История*. Книжовниците от преписвачи се превръщат в съавтори на Паисиевия текст, като го допълват, редактират, променят. По-свободното отношение към текста предполага и по-свободно отношение към езика. Отражението на различните езикови особености, наличието на

¹⁰ Н. Драгова отстоява тезата, че при отсъствието на свободна държава и независима църква през деветнадесети век Паисиевата *История* се превръща в „национална институция“, която чрез многобройните си преписи и преправки създава „медийна мрежа“ за консолидиране на националното самосъзнание – вж. Драгова 2012: 40 – 46.

варианти и динамиката на съотношението между тях, отношението към процесите на унификация определят важната роля, своеобразното място на преписите и преправките в процеса на формирането на новобългарския книжовен език в средата на XIX век.

В началото на века и особено след 20-те години настъпват сериозни промени в обществено-политическата и културноисторическата ситуация в България, свързани с бурно развитие на търговията и занаятите, формиране на градовете като център на социален и културен живот, поява на нов тип светско образование и училище, изграждане на нови социални прослойки и интелигенция. В икономически по-напредналите градове и някои емигрантски центрове извън пределите на България се оформят наддиалектни говорни типове и книжовни формации с функции на книжовен език¹¹. Натрупаните промени в езиковата и културната ситуация неминуемо предизвикват промяна и в отношението към „оригинала“ на преписвания текст. И през XIX век Паисиевата творба запазва своето актуално национално значение, тя остава еталон и в езиково отношение. Книжовниците коректно се придържат към преписите, които използват, съобразяват се с техния език. Но в същото време *Историята* на Паисий представлява вече отворен по структура и съдържание текст, който допуска прекрояване на старите и включване на нови сюжети, което намира реализация и по отношение на езика – увеличаване на вариантите и включване на нови езикови елементи. Отношението към езика и вижданията за неговия характер са свързани с езиковата подготовка, образованието, социалния статус и културата на преписвача, но и с процесите на унификация, на постигане на баланс между традиционни и нови, диалектни и наддиалектни езикови черти. Но въпреки някои промени всички книжовници в по-голяма или в по-малка степен приемат концепцията за славянобългарския език на Хилендарския монах.

Езиковите особености на *Рил* до голяма степен се определят от езика на двата основни извора. Но и в частите, независими от източниците, както и в своята цялост езикът на Паисий Рилски остава в рамките на славянобългарския език, характерен със смесването на традиционно-книжовни и народно-разговорни езикови елементи. Двата основни типа езикови средства – народни и книжовни – се намират в различно съотношение в отделните езикови равнища на съчинението.

Най-стриктно придържане към църковнославянската традиция се проявява в използваната графична и правописно-фонетична система. Унифицираността и авторитетът на печатните църковнославянски кни-

¹¹ Вж. Иванова 2012: 103 – 15; Виденов 1990: 28 – 40; Русинов 1978: 82 – 98, и др.

ги (домашната ръкописна продукция се отличава с голяма пъстрота) предопределят приемането и следването на църковнославянските правописно-фонетични норми в ранната възрожденска книжнина.

На граматично равнище смесването на двата типа езикови средства е по-свободно. Навлизането на елементи от говоримата реч намира място преди всичко при изразяване на синтактичните отношения в изречението и разрушаването на падежната система. Тези особености се проявяват най-ярко в разширяването на употребата на общата форма на имената, в засилената роля на предлозите за изразяване на синтактичните отношения, в неправилната употреба на падежни окончания, в липсата на падежно съгласуване. При прилагателните преобладава употребата на кратки форми и аналитично изразяване на сравнителната степен. Местоименията в ръкописа се реализират предимно в рамките на книжовната традиция, традиционни форми и граматични категории имат превес и в системата на глагола. При глагола паралелна употреба на разговорни форми се установява най-вече в замяната на инфинитива с *да*-конструкции, в многобройните случаи на отпадане на окончанието *-тъ* за 3 л. ед. ч. при презентните форми, в изменението на отделни глаголи по новобългарското *a*-спрежение, в редовната употреба на формата *са* в 3 л. мн. ч. на спомагателния глагол.

Взаимодействието на двете езикови формации намира проява и на синтактично равнище. Придържането към традиционната писмена практика – среднобългарска и църковнославянска – намира израз в предпочитанието към съюзни средства като *же*, и *такъ*, *зато*, *тако*, *егда*, *аще*. С изключение на съюза *зачю* употребата на съюзни връзки, присъщи за народно-разговорния език, като *цю*, *како*, *кой*, е по-ограничена. Влиянието на синтактичния строеж на говоримата реч намира израз в тенденцията към опростяване на синтактичните конструкции – склонност към паратаксис, предпочитание към безсъюзно и многосъюзно свързани сложни изречения, незавършени в структурно отношение конструкции, употреба на елиптични изречения.

В езика на *Рил* преобладава употребата на книжовна лексика. Повечето книжовни думи са присъщи и на говоримата реч, но се различават от тях главно по фонетично-правописните си особености. В генетично отношение най-голям е дялът на праславянската лексика, но могат да бъдат отбелязани и редица заемки, предимно от гръцки произход. От народно-разговорната лексика преобладават домашните лексикални единици с общобългарски характер, установява се определен стремеж към избягване на диалектни думи, както и замяна на турцизми и гър-

цизми с български съответствия. В езика на съчинението чрез църковнославянските текстове са проникнали и отделни русизми, както и някои думи от латински и гръцки произход, заети вероятно чрез посредничеството на руския език.

Силата на книжовното езиково влияние и въздействието на старата писмена традиция се проявява и в използваните словообразователни модели и типове. Единични са случаите на употреба на словообразователни средства от говоримия език.

Взаимодействието между традиционни, книжовни и народно-разговорни изразни средства в областта на лексиката намира израз и в използването на различни по произход и време на възникване лексикални варианти, които функционират паралелно и се употребяват свободно и немотивирано. Тази вариативност на езиковите единици се проявява на всички езикови равнища и свидетелства за хетерогенност на инвентара на изразни средства и неустановеност на книжовната норма, присъщи за славянобългарския език.

Текстологичната и езиковата съпоставка на ръкописите от Рилската редакция показват, че *Поп-Йоановата преправка (ПЙ)* стои най-близо до *Рил*, а най-значителна е редакторската намеса в преписите на монах Харитон. *Първата Харитонова преправка (Х1)* става източник на отделни съдържателни различия и значително повече стилистично-езикови замени, които от *Втората Харитонова преправка (Х2)* са пренесени в *Геровия препис (НГ)*. Литературноисторическият и текстологично-езиковият анализ доказват следната генеалогична връзка и приемственост на ръкописите от Рилската редакция: *Рил* от 1825 г. става пряк източник на *ПЙ* от 1830 г., от нея през 1831 г. Харитон изготвя своята *Х1*, от която през същата 1831 г. прави и втори препис – *Х2*, която на свой ред в средата на XIX в. става извод на *НГ*.

Съпоставката на различията в езика на преписите и преправките от Рилската редакция на *История славянобългарска* показва отношението им към езика на първоизточниците, а така също допринася за установяване на генеалогията между отделните ръкописи. Езиковите промени засягат не толкова наличието или отсъствието на варианти, реализиращи противопоставянето на традиционни и народно-разговорни езикови средства, колкото количественото съотношение между тези варианти. По този начин в езика на *Рил* и пряко свързаните с нея преписи се синтезират елементи както по отношение на книжовната традиция, така и спрямо народно-разговорни форми с наддиалектен характер, които подготвят формирането на книжовноезиковата норма на новобългарския език.

Езикът на ПИ следва плътно езиковите особености на *Рил*. И в преписа на поп Йоан смесването и варирането на книжовни и разговорни езикови елементи е основен отличителен признак.

Спазването на църковнославянските книжовни норми е най-широко представено на правописно-фонетично равнище. Но и тук признаците на народно-разговорната реч намират проява и бележат слабо разширяване на обсега на функциониране в сравнение с *Рил*. Като отклонение от църковнославянската норма рефлексът на задната носова гласна *а* присъства в окончанието на глаголите в 3 л. мн. ч. и в корена на някои лексеми. В отделни случаи се отбелязва употребата на вокала *а* и със сонантите *р* и *л* в съчетанията *ръ/ър*, *лъ/ъл*, *ръ/ър*, *лъ/ъл*. По-честа в сравнение с *Рил* е замяната на *ы* с *и*, както и отстраняването на епентетичното *л* в някои форми. Отражение на народното произношение се установява в правописа на *а* или *ѣ* на мястото на вметнатия еров вокал, характерен за говоримата реч, както и някои други особености, като замяна на *н* с *л* в лексемата *многѡ*.

На граматично равнище влиянието на говоримата реч се проявява преди всичко в разколебаването на падежната система, намерило израз както в пълното отстраняване на падежни форми с определени значения – напр. при родителен падеж за изразяване на отрицание, след количествени наречия, съществителни и числителни, при творителен предикативен и творителен падеж за изразяване на обектни отношения, при предлога *с* със съвместно значение и др., така и в неправилната употреба на падежни форми и липсата на съгласуване или неправилно съгласуване в рамките на атрибутивните конструкции. Членуваните форми са малко повече в сравнение с ръкописа на *Рил*, като наред с общобългарските членни морфemi и в *ПИ* се среща и западнобългарската морфема *-ѡ*. Именните форми на прилагателните преобладават, но е активно и присъствието на пълни, паралелно се употребяват аналитични и синтетични форми за степенуване.

Навлизането на разговорни елементи в местоименната система заема ограничено място и в езика на *ПИ*. При глагола също така значителен превес имат книжовните облици, а разговорните са представени предимно във формите за сегашно време в 3 и 2 л. ед. ч., при спомагателния глагол в 3 л. мн. ч. и др. Под влияние на източника и в рамките на традицията са формите и употребата на миналите времена, условното и повелителното наклонение, причастията и причастните конструкции. Зависимост от *Рил* се установява и в характерното за българските диалекти окончание *-ѣ* на еловото причастие в мн. ч.

Разнообразните синтактични средства и конструкции в *ПЙ* отразяват синтактичните особености на *Рил*, като и в преписа на поп Йоан доминира употребата на книжовни конструкции и съюзни връзки. От арсенала на разговорните изразни средства следва да се отбележи малко по-широкото присъствие на многозначния съюз *зѣщо* и финалния *да*, присъщи на възрожденската книжнина, а така също ограничената поява на диалектния съюз *оти*.

В лексиката на *ПЙ* основно място заемат лексемите от основния речников фонд, присъщи както на книжовния език, така и на разговорната реч. Праславянски по произход, те носят църковнославянски фонетично-правописни белези, но генетично се отнасят към старобългарската езикова система. В ръкописа също така могат да бъдат обособени лексикални слоеве, характерни само за книжовния език и разговорната реч. Към книжовните лексеми се отнасят и много гръцки и латински заемки, които са станали част от българската лексикална система, както и отделни русизми, проникнали вероятно чрез църковнославянската книжнина. Макар и непоследователен, но поп Йоан показва стремеж към замяна на русизмите с български лексикални съответствия. Към разговорния пласт спада и умерената употреба на турцизми, които в началото на XIX век са битували в говоримата реч.

Най-широко представените словообразователни модели в *ПЙ* също се отличават със своя книжовен характер – напр. наставки с абстрактно значение, сложни думи и др. Единствено при глаголното словообразуване се отбелязва проникването на отделни суфикси от разговорния език.

В своята цялост езикът на *ПЙ* показва изключителна близост с езика на *Рил*. И в ръкописа на поп Йоан главна отличителна черта е смесването на езикови елементи от двете основни езикови формации – църковнославянска (книжовна) и българска (разговорна) – в рамките на славянобългарския книжоезиков тип. Незначителните отклонения от езика на източника се установяват в слабото увеличаване на разговорните изразни средства.

Най-значими изменения в езика се реализират от монах Харитон в *X1* и *X2*, насочени към употребата на традиционни, присъщи за църковнославянския език варианти. **Езикът на Харитоновите преписи** остава в рамките на книжовноезиковия тип на своите извори, но за разлика от тях при смесването на разнородни езикови средства Харитон е дал сериозен превес на църковнославянските форми и конструкции.

Стриктното следване на църковнославянската правописно-фонетична норма се проявява напр. в явления, които не са намерили отра-

жение в *Рил* и *ПЙ*. В наречията и съюзите редовно се пише ω в краесловие, омега редовно присъства и в някои типични за църковнославянския правопис окончания, като формите за родителен и датателен падеж мн. ч. при съществителните, родителен падеж ед. ч. при прилагателните от м. и ср. р. и др. Знак за извито ударение за разграничаване на граматични омоними се среща само в *X1* и *X2*. Думите последователно се разделят на морфологичен принцип – всяка част на речта се пише отделно, независимо че енклитиките и проклитиките не носят собствено ударение. Единични са случаите на замяна на λ с ϵ , ятовата гласна се пише последователно на етимологичните си места във всички морфеми, замяната $\dot{\iota}$ с ϵ се среща рядко. Еровите гласни се обозначават редовно в краесловие съгласно с църковнославянската правописна норма, в некраесловна позиция се вокализират в \circ и ϵ , особено последователно с плавните ρ и λ . В единични случаи сонантите се съчетават с λ , а в *X2* е използван знакът $\bar{\lambda}$ за обозначаване на звука [ъ]. Почти не се среща замяна на υ с и , по-скоро υ се появява след някои затвърдели съгласни под влияние на руския език. Редукцията на неударената гласна ϵ е представена доста по-ограничено в сравнение с *Рил* и *ПЙ*, дори в *X2* в редица случаи тя е отстранена, а редукцията на гласната \circ почти не намира място в Харитоновите преписи. Слабо представени са форми, които отразяват фонетичните особености, характерни за народно-разговорната реч.

Стремеж към следване на църковнославянската книжовна традиция личи и на морфологично равнище, намерил израз в последователната употреба на падежни форми на мястото на обща форма в различни синтактични позиции в *Рил* и *ПЙ*. Значително по-рядко в сравнение с източниците Харитон използва обща форма на имената или родително-винителна в качеството $\dot{\iota}$ на обща форма при съществителните за лица от м. р., по-малко на брой са и неправилните употреби на падежни окончания. Тази тенденция е по-ярко изразена във втория препис на монах Харитон. Значителен превес има употребата на местоименни форми при прилагателните. Замяна на разговорни с традиционни, архаични форми се наблюдава и в системата на местоименията. Съжителство на разговорни и книжовни езикови средства се установява при въпросителните, отрицателните и неопределителните местоимения. В системата на глагола също преобладават книжовни форми, а обличията, близки до говоримия език, се появяват под влияние на източниците.

По отношение на използваните синтактични средства и конструкции *X1* и *X2* следват синтаксиса на своите източници. Използваните

съюзни средства като цяло остават в рамките на традиционната писмена практика. Активна е употребата на относителните местоимения *иже*, *таже*, *ѣже* за въвеждане на подчинени определителни изречения, като в редица случаи те заместват въпросителните местоимения *ѡ* и *кои* в *Рил* и *ПЙ*.

На лексикално равнище също е налице тенденция към използване на повече традиционни книжовни, присъщи на църковнославянските текстове, лексикални единици. *X1* и *X2* се придържат към словообразователните модели на източниците, които носят в основната си част книжовен характер с изключение на единични глаголни суфикси, присъщи за разговорния език.

Преписите на монах Харитон са реализирани в рамките на славянобългарския книжоезиков тип, зададен от *Рил* и *ПЙ*, но за разлика от езика на източниците в *X1* и *X2* е налице ярко изразен стремеж към увеличаване на използваните църковнославянски изразни средства. В това отношение славянобългарският език на Харитоновите ръкописи се доближава до езика на *История во кратце* на йеросхимонах Спиридон.

Преписът на Н. Геров е единственият ръкопис от Рилската редакция на *История славянобългарска*, в който не е използвана църковнославянска графика. От графичната система са изключени типичните за църковнославянския език гръцки букви ω , $\bar{\omega}$, ξ , ψ , ν (допусната е единствено употребата на \diamond в някои собствени имена и етноними). Липсват и характерните за църковнославянските текстове варианти за означаване на една и съща гласна, като буквите *у*, *о*, *е*, *и* са близки до съвременното им ръкописно изписване независимо от позицията им в думата. На мястото на *ѡ* и *ѡ* Н. Геров използва знака *я*. Буквата *й* последователно се употребява за означаване на съгласната [j] след гласна, а *й* и *и* служат за разграничаване на ед. и мн. ч. при съществителните, прилагателните и местоименията от м. р. В разрез с църковнославянската писмена традиция не се използват титли за съкращаване на думи с изключение на знака за проста титла при буквеното изписване на числата. Всички думи се пишат отделно, в това число и тези, които нямат собствено ударение. Изреченията започват с главни букви, с главни букви се обозначават собствените имена, топонимите и етнонимите. Пунктуацията на *НГ* значително се доближава до съвременното значение на използваните знаци и се различава от останалите ръкописи в кръга на *Рил* (единствено в *Геровия препис* се появява точка със запетая като самостоятелен знак).

За разлика от графичната система правописно-фонетичните особености на *НГ* като цяло следват църковнославянската норма както при рефлексите на носовите и еровите гласни, така и на съчетанията на еровите гласни с плавните съгласни *рѣ/ѣр*, *лѣ/ѣл*, *ръ/ѣр*, *лъ/ѣл*. Ятовата гласна и **ѣ** се пишат последователно на етимологичните си места в корена на думите, а **ѣ** – и в наставките и окончанията на имената, местоименията и наречията. Редки са примерите, при които в тези случаи са отразени особеностите на говоримия български език, най-често в резултат на влиянието на източника *Х2*. Единствено при съчетанията на еровите гласни с плавните съгласни в редица случаи въпреки техния пряк извор с рефлексите **ръ**, **рѣ** и **лъ**, **лѣ** (с постоянно място на еровата гласна след плавната съгласна, унаследено от старобългарската книжна и подкрепено от изговора на тези съчетания в копривщенския говор) Н. Геров прокарва едно от вижданията на Пловдивската книжовноезикова и правописна (етимологична) школа за нормализация на българския език. В *НГ* почти не намират място тяснорегионални особености, характерни за говоримата реч. Единични са случаите, в които се срещат форми, отразяващи народното произношение. В преписа е отстранена широко представената в другите ръкописи от Рилската редакция редукция на гласните, единични форми с редукция само на гласната *e* проникват под влияние на *Х2*.

Именната система на *НГ* се отличава със своя синтетичен строеж, следващ в това отношение езика на *Х2* и църковнославянската книжовна традиция. Представени са всички падежи с различна честота на използване в различни синтактични позиции както след предлози, така и в безпредложна позиция. Най-многобройни са формите за родителен падеж, следвани от винителен, творителен, местен и най-малобройни са употребите на дателен падеж. Проявите на аналитизъм следват модела на *Х2*, поради което са значително по-слабо представени в сравнение с *Рил* и *Пл*. В съответствие с източника е и ограничената употреба на родително-винителната като обща форма, както и нейното пълно изключване като основна форма при собствени мъжки имена в ролята на подлог. *НГ* почти редовно заменя основната форма при имената от ж. р. в позиция на пряко допълнение и обстоятелствено пояснение, обозначаващо посоката на движение, в *Х2* с форма на винителен падеж. Н. Геров още повече ограничава употребата на членувани форми – както и в преправките на Харитон, в *НГ* функция на членна форма изпълнява родителното окончание *-а*. Единствено в *НГ* е запазено окончание *-е* за мн. ч. при имената, изразяващи етническа, областна и верска принадлежност. В ръкописа преобладава употребата на местоименни прилага-

телни, като Н. Геров заменя някои от кратките форми в *X2* с пълни. Местоименията се реализират в рамките на традицията. Варирането на традиционни и разговорни форми се наблюдава при личните, неопределителните, отрицателните и въпросителните местоимения, като формите от разговорната реч са значително по-редки. Глаголната система също не излиза от рамките на традицията и влиянието на извода. Отражението на говоримия език е доста ограничено и се установява във формите на сегашно време за 2 и 3 л. ед. ч., при спомагателния глагол в 3 л. мн. ч., в появата на отделни глаголи по *a*-спрежение и др. Всички новобългарски форми в *НГ* са на местата в текста, на които те са употребени в *X2*. Книжовни са в огромната си част и формите за миналите времена, условното и повелителното наклонение, причастията.

Разнообразните синтактични средства и конструкции отразяват синтактичните особености на *X2* и другите ръкописи от Рилската редакция. И в преписа на Н. Геров доминира употребата на книжовни конструкции и съюзни връзки като *же, и тако, яко, аще, егда* и др. Под влияние на Харитоновите преписи и в *НГ* основните съюзни средства за въвеждане на подчинени определителни изречения са относителните местоимения *иже, яже, еже*. С църковнославянско-руско влияние се свързва появата на съюзите *который* и *почему*. От арсенала на разговорните изразни средства следва да се отбележи по-широкото присъствие на причинния съюз *зачто/что* и финалния *да*, присъщи на възрожденската книжнина, а така също ограничената поява на разговорния съчинителен съюз *на*. Влиянието на синтактичния строеж на говоримата реч намира израз и в склонността към паратаксис, безсъюзни и многосъюзни сложни изречения, незавършени в структурно отношение конструкции, елиптични изречения.

И на лексикално равнище разликите с *X2* и другите ръкописи от кръга на *Рил* са незначителни и не нарушават използването предимно на книжовна лексика в нейния църковнославянски правописно-фонетичен облик. Към книжовните лексеми се отнасят много гръцки и латински заемки, както и отделни русизми, проникнали чрез църковнославянската книжнина. Към разговорния пласт спада и умерената употреба на турцизми, битували в говоримата реч, сред които и немалко селищни названия. Книжовната писмена традиция се проявява и в използваните словообразователни модели и типове, силно ограничена е употребата на словообразователни средства от говоримия език. Влиянието на източниците и в *НГ* намира израз в свободното и немотивирано функциониране на разногонетични лексикални варианти.

Макар и да използва новобългарска (т.е. присъща на светското писмо) графика, езикът на *Геровия препис* остава в рамките на славянобългарския книжноречов модел, характерен за всички ръкописи от Рилската редакция на *История славянобългарска*. В предпочитанието си към църковнославянски изразни средства Н. Геров стриктно следва своя източник – *Втората Харитонова преправка*.

Многобройните преписи и преправки на *История славянобългарска* представят основната линия в българската историографска книжнина през Възраждането. Формирането на славянобългарския език като специфична структура с определени принципи на организация на разноголосни езикови елементи и сфера на функциониране и постепенното му обособяване в отделен книжноречов тип започва в съчиненията на Паисий Хилендарски и Спиридон Рилски и намира своята реализация преди всичко в историографските съчинения до средата на XIX век.

Книжовниците, които извършват преписите и преправките от Рилската редакция на *История славянобългарска*, приемат и спазват концепцията за славянобългарския език на Паисий и Спиридон. Навлизането на езикови особености и елементи от говоримия език става „несъзнателно“, под влияние на речевата практика на книжовниците, поради което тези промени не могат да бъдат квалифицирани като смяна на езиковата концепция. Промени, отразяващи процесите в говоримия език, се срещат във всеки един от изследваните ръкописи в различно количество, но те не променят качеството на езика им. Съпоставката на преписите показва езиковите промени, които засягат не толкова наличието или отсъствието на варианти, реализиращи противопоставянето „традиционно/ново“, а промяната на количественото съотношение между тези варианти. По този начин те синтезират езиковите елементи както по отношение на книжовната традиция, така и по отношение на народно-разговорни форми с наддиалектен характер, които подготвят формирането на книжноречовата норма на новобългарския език. Според Н. Иванова нормализационните процеси през Възраждането могат да бъдат обособени в „две фази – първата, при която народната основа като такава се утвърждава в рамките на смесените книжноречови типове приблизително до средата на XIX в., и втората – до края на века, когато въпросната тенденция обхваща писмената практика в цялост“¹².

¹² Курсивът е на автора – вж. Иванова 2015: 57.

ЛИТЕРАТУРА

- Босилков 1981:** Босилков, К. Взаимодействие между традиционното и новото в ранния етап от формирането на новобългарския книжовен език. [Bosilkov, K. Vzaimodeistvie mezhdru traditsionnoto i novoto v ranniya etap ot formiraneto na novobalgarskiya knizhoven ezik.] // *Език и литература*, 1981, № 1, 41 – 45.
- Босилков 1982:** Босилков, К. Историята на Паисий Хилендарски и българската книжовноезикова традиция. [Bosilkov, K. Istoriyata na Paisiy Hilendarski i balgarskata knizhovnoezikova traditsiya.] // *Старобългаристика*, 1982, № 2, 3 – 28.
- Велчева 2001:** Велчева, Б. Дамаските от XVII в. и началото на новобългарския книжовен език. [Velcheva, B. Damaskinite ot XVII v. i nachaloto na novobalgarskiya knizhoven ezik.] // *Старобългаристика*, 2001, № 4, 64 – 81.
- Виденов 1990:** Виденов, М. *Българска социолингвистика*. [Videnov, M. Balgarska sotsiolingvistika.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1990.
- Георгиева 1962:** Георгиева, Е. Наблюдения върху езика на Паисиевата Славянобългарска история. [Georgieva, E. Nablyudeniya varhu ezika na Paisievata Slavyanobalgarska istoriya.] // *Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762 – 1962)*. Под ред. на Д. Косев и др. София: БАН, 1962, 345 – 375.
- Драгова 2012:** Драгова, Н. Пред-уведомление за онези читатели, които искат да придружат научните търсения между двете чествания: „200-годишнината на *История славянобългарска* в 1962 и „Четвъртхилядолетие“ и – предстоящо за 2012. [Dragova, N. Pred-vedomlenie za onezi chitateli, koito iskat da pridruzhat nauchnite tarseniya mezhdru dvete chestvaniya: „200-godishninata na *Istoriya slavyanobalgarska* v 1962 i „Chetvarthilyadoletieto“ i – predstoyashto za 2012.] // *История славянобългарска 1762 – 2012. Научни хоризонти на четвъртхилядолетие*. София: Бонид-инс, 2012, 12 – 21.
- Заполская 1996:** Запольская, Н. Н. Структурно-функциональный статус гибридных вариантов славянских литературных языков (Библия Ф. Скорины). [Zapol'skaya, N. N. Strukturno-funktsional'nyi status gibridnyh variantov slavyanskih literaturnyh yazykov (Bibliya F. Skoriny).] // *Научные доклады филологического факультета МГУ*. Вып. 1, Москва: МГУ, 1996, 17 – 35.
- Иванова 2012:** Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език. Лекционен курс*. [Ivanova, D. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Lektsionen kurs.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.

- Иванова 2015:** Иванова, Н. Методологически коментари към изследването на славянобългарския и славяносръбския език от последните десетилетия на XVIII до средата на XIX век. [Ivanova, N. Metodologicheski komentari kam izsledvaneto na slavyanobalgarskiya i slavyanosrabskiya ezik ot poslednite desetiletiya na XVIII do sredata na XIX vek.] // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*. Т. 53, кн. 1. сб. А, 2015, Филология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2015, 50 – 66.
- ИНБКЕ 1989:** *История на новобългарския книжовен език*. Под ред. на Е. Георгиева. [Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Pod red. na E. Georgieva.] София: БАН, 1989.
- Минчева 1982:** Минчева, А. Езиковата ситуация в българските земи през XVIII век и Паисиевата *История славеноболгарская*. [Mincheva, A. Ezikovata situatsiya v balgarskite zemi prez XVIII vek i Paisievata *Istoriya slavenobolgarskaya*.] // *Старобългаристика*, 1982, № 4, 35 – 43.
- Петканова 1992:** Петканова, Д. *Старобългарска литература IX – XVIII век*. [Petkanova, D. Starobalgarska literatura IX – XVIII vek.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.
- Попова 1964:** Попова, В. Инфинитивната форма в езика на първия наш възрожденски писател. [Popova, V. Infinitivnata forma v ezika na parviya nash vazrozhdenski pisatel.] // *Известия на Института за български език*, кн. XI, 1964, 239 – 243.
- Русинов 1972:** Русинов, Р. Спрежение на глаголите в „История славеноболгарская“ от Паисий Хилендарски. [Rusinov, R. Sprezhenie na glagolite v „Istoriya slavenobolgarskaya“ ot Paisiy Hilendarski.] // *Български език*, 1972, № 5, 405 – 414.
- Русинов 1978:** Русинов, Р. Градските говори през Възраждането. Предварителни бележки. [Rusinov, R. Gradskite govori prez Vazrazhdaneto. Predvaritelni belezhki.] // *Трудове на ВТУ*, т. XIII, кн. 2, Филологически факултет, 1978, 82 – 98.
- Теодоров-Балан 1898:** Теодоров-Балан, Ал. *Трем на българската словесност. Св. I, Паисий Хилендарски. История славяноболгарская*. [Teodorov-Balan, Al. Trem na balgarskata slovesnost. Sv. I, Paisiy Hilendarski. *Istoriya slavyanobolgarskaya*.] Пловдив: Печатница Хр. Г. Данов, 1898.
- Тошева 2010:** Тошева, А. К типологической характеристике славяноболгарского языка второй половины XVIII – начала XIX века. [Tosheva, A. K tipologicheskoy karakteristike slavyanobolgarskogo yazyka vtoroy poloviny XVIII – nachala XIX veka.] // *Научни трудове*

на ПУ „Паисий Хилендарски“. Т. 48, кн. 1, сб. Б, Филология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2010, 214 – 221.

Тошева 2013: Тошева, А. Структурно-функционален статус на славянобългарския език на „История славянобългарска“ (към типологията на хибридните варианти на църковнославянския език). [Tosheva, A. Strukturno-funktsionalen status na slavyanobalgarskiya ezik na „Istoriya slavyanobalgarska“ (kam tipologiyata na hibridnite varianti na tsarkovnoslavyanskiya ezik).] // *Проглас*, 2013, № 2, 146 – 162.

Тошева 2014: Тошева, А. Структурно-функционален статус на славянобългарския език („История во кратце о болгарском народе славенском“ на йеросхимонах Спиридон). [Tosheva, A. Strukturno-funktsionalen status na slavyanobalgarskiya ezik („Istoriya vo kratse o bolgarskom narode slavenskom“ na yeroshimonah Spiridon).] // *Езици на паметта в литературния текст*. Велико Търново: Фабер, 2014, 541 – 548.

Филкова 2002: Филкова, П. Паисиевата „История славеноболгарская“ в контекста на езиковата ситуация през XVIII век. [Filkova, P. Paisievata „Istoriya slavenobalgarskaya“ v konteksta na ezikovata situatsiya prez XVIII vek.] // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, т. 40, кн. 1, ч. 1, Филология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2002, 21 – 28.

Цойнска 1970: Цойнска, Р. Падежните форми в Паисиевата история. [Tsoynska, R. Padezhnite formi v Paisievata istoriya.] // *Известия на Института за български език*, кн. XIX, 1970, 569 – 578.

Цойнска 1985: Цойнска, Р. Паисий Хилендарски и книжовноезиковото развитие у нас през XVIII – XIX век. [Tsoynska, R. Paisiy Hilendarski i knizhovnoezikovoto razvitie u nas prez XVIII – XIX vek.] // *Славистичен сборник*. София: БАН, 1985, 13 – 22.

ПРОЦЕСИ НА ТЕРМИНОЛОГИЗАЦИЯ И ДЕТЕРМИНОЛОГИЗАЦИЯ В БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКАЛНА СИСТЕМА

Ваня Зидарова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Ваня Зидарова. Процессы терминологизации и детерминологизации в болгарской лексической системе

Българската терминология се формира по следния начин: чрез създаване на вътрешни термини, преосмисляне на нетерминологична лексика или заемстване на чужди думи. В изследването се разглеждат два противоположни процеса в терминологичната система – терминологизация (сформиране на термини и преосмисляне на нетерминологична лексика) и детерминологизация (нетерминологично използване на термини).

Ключови думи: термин, терминологизация, детерминологизация, българска лексическа система

Vanya Zidarova. Processes of Terminologisation and Determinologisation in The Bulgarian Lexical System

The Bulgarian terminology is formed in the following ways: by creating terms, by reconsidering non-terminological vocabulary, and by adopting loanwords. The study examines two opposite processes in the terminological system – terminologisation (making new terms) and determinologisation (transferring of terms into words commonly used in everyday speech).

Key words: terms, terminologisation, determinologisation, Bulgarian lexical system

Термините са специализирани названия (думи и словосъчетания) на научни понятия. Това са особен вид думи, притежаващи някои лингвистични особености, по които се отличават от останалата номинативна лексика.

В ономазиологично отношение термините се създават преднамерено, с научноизследователска, научноописателна цел, и не са предназначени за масова употреба, което прави комуникативната им функция по-специална.

Лексикалното значение на термините максимално се доближава до понятието, т.е. покрива се почти напълно с десигната на думата. Изследователите на терминологичната лексика смятат термините за особен вид знаци – „изкуствени“, „уговорени“, тъй като тяхното лексикално значение не възниква спонтанно, в процеса на всекидневната номинация, а се дефинира съзнателно, преднамерено (Пернишка 1977).

Термините са почти напълно лишени от свойството полисемия. Те са еднозначни думи в по-голямата си част. Самото им предназначение изключва полисемията и особено преносната употреба. Но както ще видим, част от термините, които се ползват с по-широка степен на познатост в неспециализираните среди, често биват употребявани преносно или развиват нови, нетерминологични значения на базата на метафора.

В семантиката им е напълно изключено наличието на конотация.

Голяма част от термините имат описателен характер. Те са сложни, съставни думи или устойчиви словосъчетания: *изотопно число, дестилирана вода, допълнителни ъгли, електроннолъчева тръба, корен квадратен, верижна реакция, магнитно поле, ятов преглас, солна киселина, натриев хлорид, въглероден двуокис, атмосферно налягане, координатна система, аритметична прогресия*. Тази описателност се налага от необходимостта понятието да се назове максимално прозрачно и изчерпателно, вътрешната форма да е видима и разбираема. Често в номинацията се използват собствени имена: *лудолфово число, питагорова теорема, Халеева комета, Менделеева таблица, брауново движение, Гайгер-Мюлеров брояч, закон на Архимед (Ом, Ленц, Бойл – Мариот, Ампер), ефект на Фарадей*. Термините изпълняват две основни функции: отразяват знанието в дадената област чрез ословесяване на основните научни понятия и осигуряват възможност за научна и професионална комуникация.

Тези специфични лексикални характеристики на термините невинаги са абсолютни. Затова и М. Попова въвежда разграничението „идеален термин“ и „реален термин“ (Попова 2011). Идеалният притежава всички изброени по-горе характеристики. Реалният термин може в практиката да добие някои неспецифични черти, като полисемия, конотация, синонимия, с което се приближава до нетерминологичната лексика. И тъй като термините не съществуват в някаква абстрактна среда, а биват употребявани, то вероятността да развият неприсъщи по принцип характеристики е напълно реална. Семиотичната асиметрия, която не би трябвало да се наблюдава при термините, всъщност се среща при много от тях. Макар и замислени като особен вид знаци, термините все пак представляват лексеми, които функционират подобно на останали-

те лексеми от езика. Според М. Попова всеки термин има следните три аспекта – понятийно-логически, семантичен и формален (Попова 1980, 1985). Понятийно-логическият е свързан с частното научно познание, което терминът обслужва, докато семантичният и формалният имат лингвистична природа и са свързани с устройството на езиковите знаци. Терминообразуването е частен случай на словообразуване и в този смисъл при него се прилагат същите похвати, както при образуването на думи нетермини. В етимологично отношение термините биват домашни (образувани с български съставки и по български модели) и заети от чужди езици, предимно от международната терминология, която е с гръко-латински произход. Много често на домашна почва се образува термин, в който са използвани утвърдени чужди компоненти, като *мега-*, *микро-*, *макро-*, *ултра-*. В последно време с голяма активност се ползва калкирането, което е обстойно анализирано от Д. Благоева (Благоева 2005). Като имаме предвид наблюденията на Кр. Симеонова (Симеонова 2012) по отношение на политическата терминология, можем да ги приложим към всяка терминологична система. Става въпрос за начините, по които възникват домашните термини в българския език. Основните начини са три:

- **морфологичен**, при който новият термин се оформя афиксално или чрез композиция (*съпартиец*, *оперативка*, *топлоизолация*, *ъглополовяща*, *закононарушител*, *иглотерапия*, *ъгломер*);
- **семантичен**, при който се преосмисля и специализира функционално дума от книжовния език (*звук*, *реч*, *партия*, *скорост*);
- **синтактичен**, при който терминът представлява словосъчетание (*ятов преглас*, *вокална хармония*, *Берлинска стена*, *моторно превозно средство*, *конституционна монархия*). Последният начин е особено ефективен, защото терминът, както споменахме, по принцип търси максимална точност и прозрачност на номинацията, а те се постигат по-лесно именно по описателен път чрез словосъчетания.

Българската терминология като цяло започва да се изгражда през Възраждането във връзка с образователните процеси и с написването на първите научни трудове. По същото време се обособяват и основните познавателни сфери. Развитието на научното познание и появата на нови професии в обществото водят до разширяване на терминологичния апарат. Изграждането на терминологичния речник става по няколко начина:

1. Чрез заемане на международни термини (*геометрия*, *философия*, *логика*, *лингвистика*, *астрономия*, *генетика*, *граматика*, *метафора*, *мажор*, *минор*, *флора*, *фауна*, *парадокс*, *оптика*, *рецептура*, *математи-*

ка, география, вокал, реставрация, реституция, имунитет, инфлация, консонант, анализ, синтез, хлорофил, косинус, синус, хипотенуза). Преобладаващата част от българската терминология принадлежи към международната терминологична лексика и в основата си е с гръцко-латински произход. Но с навлизането на модерните технологии в терминологията се наложиха и много термини от английски език. При някои от международните термини се наблюдава процес на метафоризация, който се запазва при заемането на термина: *folder* – папка, *file* – досие.

2. Чрез калкиране на чужд термин, при което може да се запазят и двата термина: *вокал* – гласен звук, *лингвистика* – езиковедство, *дескрипция* – описание, *полисемия* – многозначност, *експорт* – внос.

3. Чрез процес на първична номинация. Възможните терминообразователни похвати са различни: използване на чужди компоненти при словообразуването (*инфрочервени лъчи, инфразвук, ултразвук, макрорамки, мегазвезда, микрофилм, микропроцесор*); създаване на домашни термини чрез афиксация (*сглобка, разредител, летливост, смесител, проводник, запалимост, наколенник, втвърдител, множител*); чрез композиция (*самоиндукция, водосъдържател, топлообмен, петолиние, топлоустойчивост, яйцеклетка, звукоизолатор*), по описателен начин (*реципрочна величина, рициново масло, логаритмична линия, фотографска плътност, широкоъгълен обектив, свободен електрон, кафяви водорасли*).

4. Чрез вторична номинация, като се преосмислят и специализират функционално думи от общоупотребимата лексика (терминологизация, превръщане на общоупотребима дума в дума термин). Терминологизацията като словообразователен похват има широко приложение в българската терминология: *маса, сила, работа, енергия, скорост, събиране, изваждане, ускорение, мощност, съпротивление, кръг, ъгъл, триъгълник, квадрат, точка, отсечка, права, линия, деление, звезда, батерия, антена, предавател*. В изброените примери терминологизацията се изразява във включване на общоупотребима дума в състава на дадена терминологична система. Семантиката на думата се запазва и е една и съща в терминологично и нетерминологично отношение. Терминологизацията понякога се изразява и в поява на ново значение. Например: *глава* – ‘горната част на тялото’ и терм. ‘трансформиращ елемент от устройството на магнетофон’, *коляно* – ‘средната свивка на крака’ и терм. ‘свързващ елемент от ВиК инсталация’, *лице* – ‘предната част на човешката глава’ и термин в лингвистиката и геометрията. Една и съща дума може да означава различни понятия като термин и като общоупотребимо название:

транзистор – малък радиоприемник (разг.) // полупроводников електронен прибор за усилване на електричните сигнали (терм.);

алкохол – спиртно питие (разг.) // вид органично съединение (терм.);

сапун – твърдо, мазно вещество за миене и пране (разг.) // смес от натриеви или калиеви соли с мазнини (терм.);

белтък – белезникаво вещество около жълтъка на яйцето (разг.) // протеин, сложно азотно органично съединение с голяма молекулна маса (терм.).

Съществува и обратен процес на детерминологизация. При него даден термин излиза от социално ограничената си употреба и навлиза в масовата говорна практика – *периметър*, *полюс*, *зенит*, *инерция*, *апогей*, *аргумент*, *реакция*, *диагноза*, *афинитет*, *витамин*, *бактерия*, *вирус*, *инфекция*, *прелюдия*, *интермедия*, *темпо*, *ритъм*, *импулс*, *вакуум*, като се включва и в нетерминологична употреба. На детерминологизация се подлагат най-често термини от науки, които имат по-голяма обществена популярност и са относително познати и за неспециалисти. Процесите на терминологизация (формиране на терминологично значение) и детерминологизация (би трябвало под „детерминологизация“ да разбираме обратния процес – т.е. загубване на терминологичното значение, но тълкуването на термина може да бъде спорно, както ще видим по-нататък) са израз на вътрешносистемна лексикална динамика. Тези процеси представляват двата аспекта на взаимодействието между терминологичната и общоупотребимата лексика в рамките на книжовния език.

Под *терминологизация* разбираме преосмисляне на общоупотребими думи за нуждите на научното познание, в резултат на което те придобиват и терминологично значение или започват да функционират като термини (Попова 1985). Т.е. терминологизацията има два аспекта – функционален и семантичен. Функционална терминологизация има, когато общоупотребима дума се пренасочи към дадена терминологична система без промяна на значението (*ускорение*, *моц*, *скорост*, *сила*, *напрежение*, *налягане*, *съпротивление*). Семантичният аспект е свързан с процес на семантична деривация и има вторичен номинативен характер. Терминологизацията обикновено не се отразява върху формалната структура на думата, това е главно функционално-семантична промяна. При тази промяна превръщането на думата в термин води до поява и на ново, терминологично, значение (вж. примерите *лице*, *коляно*, *глава* погоре). В преобладаващата част от изследванията в българското езикознание терминологизацията се свързва именно със семантично преосмисляне на общоупотребимата дума и възникването на ново, най-често

метафорично, терминологично значение. Терминологизацията не отменя първоначалното нетерминологично значение, с което думата продължава да се употребява в неспециализираната лексика. И при функционалната терминологизация, и при семантичната терминологизация всъщност има нещо общо: съществуващо в общоупотребимата лексика название се пренася върху понятие от някоя специална област на знанието. Това става в резултат на семантичното преосмисляне на общоупотребимата лексема и натоварването ѝ със специализирано значение или само чрез разширяване на функциите. Когато има семантично преосмисляне, най-често прилаганият механизъм е метафоричният.

Лопатка – 1. Малка лопата; 2. (терм.) Част от турбинен механизъм;

Контакт – 1. Пряка физическа връзка, допир; 2. (терм.) Съединяване на проводници в техническата мрежа; 3. (терм.) Приспособление за съединяване на проводници в електрическата мрежа;

Род – 1. Основна обществена единица в докласовото общество; 2. (терм. биол.) Таксономична единица в систематизацията на организмите; 3. (терм. лингв.) Граматична категория в някои езици;

Глава – 1. Най-горната част на човешкото тяло или предната част на тялото на животно; 2. (терм. астрон.) Предна заоблена и разширена част на комета; 3. (терм. анат.) Заоблено разширение в края на кост; 4. (терм. муз.) Заоблена част в горния край на инструмента, където се поставят ключовете за струните; 5. (терм. техн.) Машинен детайл, който заема главно място и към който се прикрепят други работещи части или инструменти;

Корен – 1. Подземната част на растение; 2. (терм.) Непроизводна част на думата, основна морфема; 3. (терм.) Радикал, израз на дробна степен;

Асимилация – 1. Претопяване, поглъщане на една народност от друга; 2. (терм.) Процес на усвояване от организма на поеманите вещества; 3. (терм.) Уподобяване на един звук с друг при съседство.

Под **детерминологизация** разбираме преминаване на термин от специализираната към общоупотребимата лексика. Основният въпрос, свързан с детерминологизацията, е при това преминаване извършва ли се семантична промяна на термина и каква е тя. Загубвайки терминологичните си характеристики, в качеството си на общоупотребима лексема термините могат да се употребяват и преносно, да добият конотация, което не е присъщо на лексемата термин. С. Колковска посочва два начина, по които се интерпретира понятието „детерминологизация“ (Колковска 2017). Първо, като преминаване на термин в общоупотребимата лексика без промяна в значението. Това е разширяване всъщ-

ност на функционалната сфера, обслужвана от лексемата. Даден термин излиза от социално ограничената си употреба и навлиза в масовата говорна практика. Става въпрос за популяризиране на термина, при което той вече не се използва в специализирана среда, а става общоизвестен. Това разширяване на употребата обаче не е свързано със семантична промяна, т.е. терминът е познат на широк кръг хора именно с терминологичното си значение. На такава известност се поддават обикновено термини от науки, които имат по-голяма обществена популярност или имат досег с живота на обществото – политология, музика, история, география, медицина, литература, социология, психология, но не са изключени и термини от точните природо-математически науки. Например: *хоспитализация, визитация, електорат, епитет, депресия, аранжимент, кавър, координати, демокрация, капитализъм, феодализъм, торнадо, температура*. Второ, терминът преминава в общоупотребимата лексика с ново, нетерминологично значение. Това води до полисемия, тъй като терминологичното и нетерминологичното значение са равноправни части от семантиката на думата. Затова и терминът „детерминологизация“ е малко подвеждащ – той насочва към разбиране, изразяващо се в загубване на терминологичното значение, а всъщност няма такава промяна. Терминологичното значение се запазва, но в неспециализиран контекст думата се употребява с друго значение. Отново се разширява функционалната сфера, но това разширяване вече е съпроводено и от формиране на ново лексикално значение. Като примери за детерминологизация в този смисъл С. Колковска посочва примерите: *колапс, вакуум, клонинг, дивидент, абдикация, тунинг, допинг, шаман, гуру, реанимация* и др. Ето и някои от примерите за нетерминологична употреба, които авторката дава: *демографски колапс, реанимиране на селското стопанство, тунинговано момиче* и др. Отбелязани са и основните тенденции в процеса на детерминологизация: висока скорост на навлизане в общоупотребимата лексика, висока фреквентност в речта, разширяване на съчетаемостта. В заключение С. Колковска отбелязва, че детерминологизацията обогатява книжовния език с нови изразни средства и води до интелектуализация на езика. За особено важно смятаме уточнението, че преминаването на термини в общоупотребимата лексика става както с номинативна цел, така и за изразяване на оценъчност (Колковска 2017: 8 – 16).

Според нас за същинска детерминологизация можем да говорим само в случаите, в които терминът е преминал в общоупотребимата лексика с ново номинативно значение. В почти всички регистрирани употреби на термини в нетерминологичен контекст обаче става въпрос не за

ново значение, а за експресивна, образна употреба на термина. Метафората няма номинативен, а експресивен характер. Тя, разбира се, като всяка преносна употреба се базира на терминологичното значение, но внася експресивен елемент:

периметър (терм.) – сумата от дължините на страните на геометрична фигура // (нетерм.) сфера на влияние (*Кибератаки извън твоя периметър* – www.economic.bg);

полюс (терм.) – всяка от двете крайни точки на оста, около която се върти Земята // (нетерм.) противоположност на нещо (*Дали и в отношенията между мъжете и жените различните полюси се привличат със силата на магнит?* – www.dw.com);

зенит (терм.) – най-високата точка в небесната сфера // (нетерм.) кулминационна точка на нещо (*Съветските гросмайстори тогава са в зенита на славата си* – <https://books.google.bg/books/>);

инерция (терм.) – свойство на телата да запазват първоначалното си състояние на покой или равномерно движение, докато някоя външна сила не промени това състояние // (нетерм.) – бездействие, неинициативност (*Животът по инерция прилича на автопилота в автомобилите – дава ви възможност да мислите по-малко* – <http://www.missbloom.bg>);

апогей (терм.) – най-отдалечената от Земята точка от орбитата на Луната // (нетерм.) – връх, най-висока точка в разволя на нещо (*В тези страници на романа личната драма на Лазар достига апогея си* – <https://books.google.bg/>);

диагноза (терм.) – лекарско заключение за болестта и състоянието на пациента // (нетерм.) – преценка за същността на някакво явление (*Търпимостта ни е сведена до санитарен минимум и това е тежката диагноза, която ни помага да игнорираме ясните послания на психологическото си отклонение като общество!* – <https://fakti.bg/>);

прелюдия (терм.) – уводна част към по-голяма музикална творба // (нетерм.) – встъпителна част, подготовка за нещо (*Изборите – прелюдия към голяма промяна на евроинституциите* – <https://www.dnes.bg/eu/>);

импулс (терм.) – мигновено движение, разпространяващо се по невроните под въздействието на възбудители; протичане на ток в електрическа верига за кратко време // (нетерм.) – подтик към нещо (*Емил Георгиев: Ще дадем нов импулс за обновление на ЕС* – <https://duma.bg/>);

катализатор (терм.) – вещество, което променя скоростта на химичната реакция, елемент от изпускателната система на автомобила // (нетерм.) – фактор, който улеснява или ускорява осъществяването на нещо (*Високоскоростните електронни съобщителни мрежи са гръб-*

накът на цифровата икономика и представляват съществен катализатор за развитието на всяко едно общество – <http://esribulgaria.com/>);

гуру (терм.) – духовен наставник в индуизма // (нетерм.) – човек, чиито възгледи и идеи се възприемат безрезервно от широк кръг хора (*Червеният гуру Юрий Асланов призна позора на БСП* – <https://pik.bg/>);

орбита (терм.) – затворена крива, по която се движи небесно тяло, космически кораб // (нетерм.) – област на действие, на влияние („*България в орбитите на модернизацията*“, авт.: Г. Димитров, 1995, УИ „Св. Климент Охридски“);

абдикация (терм.) – личен акт на монарх, който се отказва от трона // (нетерм.) отказ (*Р. Радев: Оставката сега е абдикация от отговорност* – <https://btvnovinite.bg/>).

Справката в Речник на българския език (РБЕ) показва, че т.нар. „детерминологизирано значение“ всъщност има признаци на речева преносна употреба и е белязано с марката „прен.“, което според установената в лексикографията практика означава, че не е настъпила лексикализация на значението. И според нас в разгледаните по-горе примери става въпрос за преносна употреба на термин, при която се губи терминологичността и лексемата придобива конотация в новия контекст. Съществуват обаче и лексеми, при които е запазено първоначалното терминологично значение, след което се е формирало и ново, нетерминологично. В лексикографията различните значения са представени като равноправни и без конотативен елемент. Сравни примерите:

Ъгъл – 1. (терм.) Част от равнина между две прави линии, които изхождат от една точка; 2. Кът, къоше.

Кълбо/сфера – 1. (терм.) Тяло с повърхност, на която всички точки са еднакво отдалечени от центъра; 2. Предмет с такава форма, топка; 3. Навита прежда с такава форма.

Пирамида – 1. (терм.) Геометрично тяло, многостен със съединени в общ връх триъгълни страни; 2. Монументална каменна гробница, в която са погребвани древните египетски фараони.

Наблюденията върху случаите, определяни като терминологизация и детерминологизация, показват, че при тях появата на ново значение е метафорично обусловена. Спорен остава въпросът за степента на лексикализация на новото значение.

Някои учени приемат и съществуването на процес на ретерминологизация (наричан също терминологизация на термини), при който се извършва пренасяне на термин или терминоелемент от една научна област, сфера, дисциплина в друга с пълно или частично преосмисляне на значението (Петкова 2010, Симеонова 2012, Колковска 2011). Ето

примера на Е. Петкова за ретерминологизация: *адаптация* (биол.) ‘съвкупност от приспособителни реакции на организма, които запазват нормалното му съществуване при променени условия на средата’. На първия етап терминът се е детерминологизирал, като в общоупотребимата лексика има значение ‘приспособяване към условията на околната среда’ (РБЕ, 1: 186). На следващия етап детерминологизираният термин се терминологизира вторично в друга терминологична система със значение *адаптация* (техн.): ‘при технически системи – натрупване и използване на информация за законите на изменение състоянието на управляван обект или условията на управление’ (Петкова 2010: 53). Този процес е известен с две различни названия в българското терминосъзнание. Л. Манолова го нарича „терминологизация на термини“ (Манолова 1984), а Е. Петкова и С. Колковска предпочитат да говорят за „ретерминологизация“ (Петкова 2011, Колковска 2011). Според Л. Манолова ретерминологизацията води до междусистемна омонимия, при която си взаимодействат две отделни лексикални единици – изходният термин и възникналият от него термин (*дроб*¹ – медицински термин, и *дроб*² – математически термин) (Манолова 1984). Всъщност има немалко термини, функциониращи едновременно в няколко терминологични системи, и е трудно да се проследи тяхното движение и да се определи дали става въпрос за терминологична омонимия, или за ретерминологизация. Например терминът *морфология* се употребява в езикознанието, анатомията, геологията; терминът *редукция* – в химията и лингвистиката, терминът *резонанс* – в химията, физиката и музиката, терминът *корен* – в езикознанието, биологията и математиката. Можем да се върнем и към някои от посочените по-горе примери – *асимиляция*, *корен*, *глава*, *род*, *лице*. Като примери за ретерминологизация, при която не става въпрос за терминологична омонимия, а за развитие на нови семи в значението на лексемата, С. Колковска посочва термините: *донор* (мед.) – ‘човек, от чийто организъм се взема кръв за преливане или тъкани и органи за присаждане на болен’ → (иконом.) – ‘финансова институция или организация, която е заемодател или дарител на парични средства’; *вирус* (биол., мед.) – ‘микроскопичен неклетъчен организъм, причинител на заразни болести, който се състои от нуклеинова киселина и белтъчна обвивка и се размножава в живата клетка, като използва материал от клетката гостоприемник’ → (иконом.) – ‘похват в интернет рекламата, при който рекламни материали се изпращат до група от потребители, като се разчита те да препратят информацията до свои познати по електронната си поща’ (Колковска 2011: 6). Бихме добавили и *вирус* (комп. техн.) – ‘злонамерена компютърна програма, която се вмъква в

друга програма или файл'. Почти всички примери, посочвани като случай на ретерминологизация, са всъщност случаи на омонимия според нас. Трудно е да се проследи динамиката на думата, движението от една научна сфера в друга. Терминът „ретерминологизация“ навежда на мисълта за вторичен терминологичен процес, което в повечето случаи е недоказуемо. Факт е, че един и същ знак може да се включва като термин в различни терминологични системи, но това би могло да се интерпретира не като нова терминологизация, а като процес на пренасяне на термин от една система на базата на сходство в значението. Например терминът *морфология* и в лингвистиката, и в анатомията се отнася до формите на явленията.

Развоят на новите технологии, информатиката и комуникацията доведе до появата на нови термини – както заети, така и вторично преосмислени лексеми. Появата им се обуславяше от новите факти и отношения в материалната култура. Поради специфичната си семантика, свързана с определен отрязък от действителността, те са в по-голямата си част чужди думи с международна употреба: *файл, джисесем, есемес, банкомат, мобифон, сървър, интернет, принтер, плейстейшън, дивиди, сиди, имейл, провайдър, фонокарта, дебитна карта, кредит, сайт* и др. под. По-рядко това са калкирани или терминологизирани по пътя на вторичната номинация лексеми – *меню, икона, мишка, памет*. От друга страна, обществената достъпност на новите технологии бързо доведе до детерминологизация на тези лексеми и навлизането им в масовата говорна практика, а денотатите им се превърнаха в част от битието на голяма част от българите.

ЛИТЕРАТУРА

- Благоева 2005:** Благоева, Д. *Аспекти на калкирането в най-новия период от развитието на българския език.* [Blagoeva, D. *Aspekti na kalkiraneto v nau-noviya period ot razvitiето na balgarskiya ezik.*] София: ИК „Галик“, 2005.
- Колковска 2011:** Колковска, С. Семантични неологизми в съвременната българска терминология, възникнали чрез ретерминологизация. [Kolkovska, S. *Semantichni neologizmi v savremennata balgarska terminologiya, vazniknali chrez reterminologizatsiya.*] // *Езиковедски изследвания в чест на проф. Сийка Спасова-Михайлова.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2011, 517 – 530.
- Колковска 2017:** Колковска, С. Детерминологизацията като източник на нови значения в съвременния български език. [Kolkovska, S. *De-*

terminologizatsiyata kato iztochnik na novi znacheniya v savremenniya balgarski ezik.] // *Български език*, 2017, 3, 3 – 18.

Манолова 1984: Манолова, Л. *Българска терминология*. [Manolova, L. *Balgarska terminologiya*.] София: Народна просвета, 1984.

Петкова 2011: Петкова, Е. Терминологизация – значение и дефиниция. [Petkova, E. *Terminologizatsiya – znachenie i defnitsiya*.] // *Многообразие в единството*. София: Съюз на учените в България, 2011, 2, 88 – 92.

Попова 1980: Попова, М. Актуални проблеми на българската терминология. [Popova, M. *Aktualni problemi na balgarskata terminologiya*.] // *Годишник на Софийския университет „Климент Охридски“*. Факултет по славянски филологии, т. 74, 3, 1980, 290 – 296.

Попова 1985: Попова, М. *Термини – словосъчетания*. [Popova, M. *Termini – slovosachetaniya*.] // София: БАН, 1985.

Попова 2011: Попова, М. Социални конотации на термина. [Popova, M. *Sotsialni konotatsii na termina*.] // *Езикът и социалният опит, Проблеми на социолингвистиката*, т. 10. Велико Търново: ИК „Знак 94“, 46 – 51.

Попова 2012: Попова, М. *Теория на терминологията*. [Popova, M. *Teoriya na terminologiyata*.] Велико Търново: ИК „Знак’94“, 2012.

РБЕ: *Речник на българския език* [Rechnik na balgarskiya ezik], <http://ibl.bas.bg/rbe/> (посетено на 1 – 5 декември 2017).

Симеонова 2012: Симеонова, Кр. *За някои активни процеси в съвременната българска политическа терминология*. [Simeonova, Kr. *Za nyakoi aktivni protsesi v savremennata balgarska politicheska terminologiya*.] // *Магията на думите*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2012, 203 – 211.